

V. I. DOVZSENOK

A paraszti munka termelékenységének kérdései a korai feudalizmusban

Греков В. Д., Тихомиров М. Н., Юсков С. В. és mások* meglehetősen teljességgel ábrázolták munkáikban a korai orosz állam falusi népességét alkotó alapvető csoportok társadalmi-jogi helyzetét. Ennek ellenére a korai orosz állam parasztságának problémája még mindig nem tekinthető megoldottnak, még mindig meglehetősen homályos a szmerdek és a zakupok gazdasági életéről, vagyoni helyzetéről kialakult kép.

Hosszú időn keresztül csupán írásos emlékek szolgáltak forrásul a probléma megvilágításához. Az írásos emlékek azonban — mint ismeretes — igen szűkszavúan tükrözik a mongol hódítás előtti korai orosz falvak gazdasági életét. Az írásos emlékeket sok tekintetben kiegészítő régészeti leletek nem kerültek kellő mértékű felhasználásra a falusi lakosság gazdálkodási módjának és gazdasági helyzetének elemzésekor. Megjegyzendő, hogy a korai orosz erődített és nem erődített települések területén végzett ásatások nyomán olyan leletek kerültek napvilágra, amelyek alkalmasak arra, hogy a legékeesebben szóló irodalmi emlék sorainál is világosabban és hitelesebben tükrözzék a falu életét. Jóllehet ma még kevés a többé-kevésbé teljes egészében feltárt erődített és nem erődített települések száma, a probléma tudományos fontossága arra indít bennünket, hogy a legcékeleyebb lehetőséget is felhasználjuk a megoldás irányában történő előrehaladás érdekében.

A korai orosz állam területén végzett ásatások eredményei azt bizonyítják, hogy a mongol hódítás előtti orosz állam egész területét a falutelepülések sűrű hálózata borította.¹

Az ó-orosz parasztok, a szmerdek lakóhelyeül az erődítés nélküli falutelepülések szolgáltak. E települések általában a folyók vagy a patakok mentén, településre alkalmas lankákon, a művelésre alkalmas sík terület közelében helyezkedtek el. Az ilyen falvak határait majd minden esetben természetes választóvonalak, folyók, patakok, völgyek vagy dombvonulatok képezték. A legkisebb település területe 0,5 hektár körül jár, a nagyobbak elérik a 10

* В. Д. Греков: Киевская Русь. М. 1953. В. Д. Греков: Крестьяне на Руси. М.—Л. 1946. М. Н. Тихомиров: Крестьянские и городские восстания на Руси в XI—XIII вв. М. 1955. С. В. Юсков: Очерки по истории феодализма в Киевской Руси, М.—Л. 1939.

¹ В. К. Гончаров: Посад і сільські поселення коло Райковецького городища. АП, т. 1. К, 1949, 31. 1.; В. И. Довженко: Селища и городища на Руси и Россаве. КСИА, вып. 5. К. 1955. 51. 1.; М. Ю. Брайчевский: Слов'янські пам'ятки Середнього Поросся АП. 1952. 58. 1.; Федоров Г. Б.: Работы славяно-Днестровской экспедиции КСИИМК. вып. 44. М. 1952. 85—86. 1.; А. В. Успенская, М. В. Фехнер: Поселения древней Руси, Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. Труды ГИМ. вып. 32. М. 1956. 14—15. 1.; А. В. Седов: Первые результаты археологического изучения русской деревни Смоленской области. Смол. 1957. 283. 1.

vagy még annál több hektár kiterjedést is. Megjegyzendő, hogy a nagyobb kiterjedésű települések elsősorban a déli területekre jellemzőek, míg északon a települések legtöbbször alapterülete nem haladja meg a két hektárt. E tényben is tükröződik az a különbség, amely az orosz állam déli és északi közzeteinek gazdálkodási feltételeiben megvolt.

Számos korai orosz erődítés nélküli település területén folytak ásatások, így pl. a Gnilopjati folyó mentén, Rajkoveck erődített település közelében,² a Dnyepernél, a Lenin vízierőmű területén, a volt Kicskasz falu mellett,³ a Rosz mellett Szahnovka faluban, Gyevics-gora erődített település mellett,⁴ az Oka mellékfolyója vidékénél, a Lebedki falu melletti Cone folyónál⁵ és egyéb helyeken, ahol lakó- és gazdasági épületek, termelő eszközök és felszerelési tárgyak kerültek napvilágra. Az ásatások eredményeképpen meglehetősen konkrét elképzelést alkothatunk a szmerdek gazdálkodásáról.

Jelentős régészeti anyag került napvilágra a Gyevics-gora közelében elterülő nem erődített település feltárása során, Szahnovka községben. Itt 32 olyan, másfél méternyire a földbe sülyesztett házat sikerült feltárni, melyek alapterülete 15—20 négyzetméter körül járt. Az egyik épületben ekevasat, kaszát, baltát, malomköveket, két halászhorgot, hálónhezéket és egyéb tárgyat találtak. Egy másik lakóhelyiségben két kasza, egy balta és néhány nyílhegy, míg a harmadikban egy ekepapucs, két kasza és két kulcs volt. A negyedik lakóhelyiségből egy ekevas, két csoroszllya, kasza és kovácsszerszámok kerültek elő (két üllő, kiskalapács és harapófógó). E helyiség lakója minden jel szerint a falu kovácsa lehetett.⁶ Kétségtelen, hogy a településeken feltárt házak a szmerdek lakóhelyei voltak, s a feltárt szerszámok a szmerdek gazdálkodását és életmódját tükrözik.

Figyelemre méltó a Knyazsja-gorai lelet, amely ekepapucs, sarló, véső, feszítővas és néhány más tárgyból állt.⁷ A tárgyak rongyba voltak becsavarva és minden valószínűség szerint háborús veszély idején rejtette el itt azokat valamely környező településhez tartozó szmerd, aki maga is az erődben keresett menedéket. Ez a feltételezés teljesen helyénvaló, mivel a feudális úr erődített udvarában — mint amilyen a Knyazsja-gorai erődített település volt — háborús veszély esetén nem csupán az állandóan ott élők tartózkodtak, hanem a környező falvak lakói is, akik menedéket keresve egyidejűleg harcosokként a védelemről is gondoskodtak.

A nem erődített települések feltárása során napvilágra került régészeti leletek megerősítik az írásos források adatait a szmerdekről. Idézve az évkönyveknek azt a részét, amely a hercegeknek 1103-ban Kiev alatt, a Dolobszkoje tónál tartott tanácskozásáról szól, említés történik a szmerdről, annak feleségéről és gyermekeiről, a szmerdnek ekéből, lóból, szérúból és egyéb „birtok”-ból álló vagyonáról. (A „birtok” alatt elsősorban munkaeszközök értendők.)⁸

² В. К. Гончаров: Посад і сільські поселення коло Райковецького городища. АП. т. I. К. 1949. 31. 1.

³ П. Смолицhev: Археологічні розкопки на території Дніпрельстан в с. Кичкаси. Зб. Днепропетровського історикокраєзнавчого музею т. I. ДН. 1929. 167. 1.

⁴ Архив АИ. АН. СССР. в Ленинграде, д. 65/1901. О раскопках В. Гез в Сахновке.

⁵ Т. Н. Никольская: Древнерусские селища. Лебедка. СА. т. 3. 1957. 76. 1.

⁶ Архив ИА. АН. СССР. в Ленинграде, д. 65/1907. О раскопках В. Гезе в Сахновке.

⁷ Н. Беляшевский: Раскопки на Княжей горе в 1891. К. 1892. 16. 1.

⁸ Повесть временных лет. М—Л. 1950. 183. 1.

A szmerd olyan önállóan gazdálkodó termelőként jelenik meg előttünk, aki a gazdasági élet alapvető ágát képező mezőgazdaságban a szükséges termelő eszközök birtokában volt. Az ilyen gazdaságot a korai orosz írásos források udvarnak vagy füstnek nevezik.

A szmerdek gazdaságai, azaz udvarai képezték a területi faluközösségeket, amelyek — minden valószínűség szerint — egyes nagy települések, vagy több kisebb, egymáshoz közel fekvő településből álló csoport formáját öltötték. A faluközösségekhez nem csupán az egyéni gazdaságok tartoztak, hanem feltételezhetően a patriarchális családok kollektív gazdaságai is. Sajnos a kievi orosz állam idején kétségtelenül létező patriarchális család-közösségek gazdaságai a régészeti leletekben nem tükröződnek.

A szmerdekre vonatkozó régészeti leletek sorában számunkra különös jelentőséggel bírnak a földműveléshez szükséges eszközök, amelyek nem csupán arról tanúskodnak, hogy a földművelésnek vezető szerepe volt a „füst”-önként mért gazdaságokban, hanem lehetővé teszik azt is, hogy bizonyos mértékben meghatározhassuk a „füst” földműves jellegű termelésének kapacitását.

A talajmégmunkálás különböző fázisaiban — a természeti-földrajzi viszonyoktól és a talaj jellegétől függően — az ó-orosz paraszt a legegyszerűbb, csúszótalpak nélküli keskeny ekevasat, a tökéletesebb széles csúszótalpas ekevasat, a talajszintet aláágó és félrehányó ekét, a legegyszerűbb egyfögű és többfögű boronaekét, valamint a tökéletesített kétfogas boronaekét alkalmazta. A korai orosz források sajnos nem őriztek meg utalást e szerszámok termelékenységére vonatkozóan. Ismeretesebb viszont a legprimitívebb földműves szerszámokkal a XVII—XIX. században elért eredmények. Szerkezeti téren ezek az eszközök nem sokban különböztek korai társaiktól. Feltételezhetjük, hogy a termelékenység terén sem sokkal haladták túl a korai orosz eszközöket, ugyanis a feudalizmus korszakát a földművelési technika tartósan változatlan jellege jellemzi.⁹

A XVII. századi oroszországi s a XIX. századi ukrajnai paraszt szerszámok segítségével egy nap alatt mintegy 1/5 gyeszjátyina földet művelt meg.¹⁰

Feltételezhetően körülbelül ekkora területet művelhetett meg egy napi munka során az ó-orosz szmerd is. A földművelési eszközök termelékenységének szem előtt tartásával nem nehéz hozzávetőlegesen megállapítani azt a területet sem, amelyet a szmerdeknek egy ekével és a munkát biztosító vontatóerővel felszerelt családja megművelhetett. Ismeretes, hogy a korai orosz állam éghajlati viszonyai mellett a mezei munkák tavaszi és őszi ciklusai hozzávetőlegesen két-két hónapig tartottak. Ennek az időszaknak legalább kétharmadát, azaz mintegy 40 napot a paraszt a szántással töltötte. Ilyen módon az ekével vagy a boronaekével évenként 40 napon át dolgozó paraszt — naponta 1/5 gyeszjátyinát szántva — évente hozzávetőlegesen 8 gyeszjátyinát művelhetett meg.

Az említett terület meg is felel annak a földmértéknek, amely a korai orosz forrásokban ekealja néven szerepel. A korai orosz államban — mint egyébként más országokban is — a megmunkálendő földet nem geometriai mértékkel, hanem a megmunkáláshoz szükséges munka mennyiségével mérték.

⁹ Lenin Művei, 3. k. IV. kiad.

¹⁰ С. Струмилин: К истории земледельческого труда в России. Вопросы экономики, 1949. № 2. 56. 1. Киевский областной исторический архив, фонд. II. д. № 13. за 1855.

Az ekealja jelentette azt a földmértéket, amelyet e szerszám segítségével egy gazdaságban egy év folyamán képesek voltak megművelni. Erről tanúskodnak a földmértékek nevei is: eke, ekevas, később pedig a boronaeke. A nyugati szlávoknál ekealjának nevezték azt a paraszti gazdaságot is, amely egy eke használásához szükséges igavonó erővel s egy ekével megmunkálható földterülettel rendelkezett.¹¹

Az ekealjához tartozott az a földterület is, amely az adott esztendőben nem került megmunkálás alá, hanem parlagon hevert. Tehát ha egy gazdaság évenként 8 gyeszjátyna földet művelt meg és vetett be, a kétnyomásos rendszer figyelembevételével mintegy 16, háromnyomásos rendszer esetén pedig hozzávetőlegesen 12 gyeszjátyna földdel rendelkezett. Minden valószínűség szerint tehát ekkora volt a kievi orosz állam idején egy parasztgazdaság, azaz egy „füst” átlagos földterülete, amelynek megműveléséhez elegendő mennyiségű földműves szerszámmal rendelkezett.

Ilyen kiterjedésű gazdaságot azonban csak ideális termelési feltételek esetén bírhatott a szmerd. A valóságban igen sok gazdaság híján volt e kedvező feltételeknek. A szmerd földhasználatát csökkenthették a következő tényezők; egyrészt a feudális földesurak nem egy esetben magukhoz ragadták a szmerd földjének egy részét, hogy azzal saját gazdaságukat növeljék; továbbá a szmerd földhasználatát korlátozta az is, hogy munkaidejének egy részében köteles volt a feudális földesúr gazdaságában robotot teljesíteni, s végül földhasználatát korlátozhatta a szükséges munkaerő, az igásállat és az eszközök hiánya is. Számos olyan paraszti gazdaság létezhetett tehát — elsősorban a feudális földesúr gazdaságában végzendő robotmunkára kötelezettek között —, amelyek bevetett területe nem érte el az egy ekealját. E gazdaságok földterülete következésképp nem ekealjban méretett, hanem annak tört részében.

Megkísérelhetjük hozzávetőlegesen meghatározni az egy ekealjáról begyűjtött szemestermény mennyiségét is. E célból a „Ruszkaja Pravda” ún. Karamzin-féle póteikkelyeiben található adatokhoz folyamodhatunk, amelyek tartalmazzák két ekealja föld tizenkét éven át rakott keresztjeinek a számát. Eszerint az egyik ekealja területén az egyik esztendőben ötven asztag rozst arattak.¹² Sztrumilin akadémikus úgy véli, hogy a korai orosz asztag 52—60 kévéből állt, a kicsévelt rozst mennyiségét pedig hozzávetőlegesen 0,64 csetverty-re teszi.¹³ Egy ekealját 16 gyeszjátynának, egy csetvertyet pedig 8,7 pudnak számítva (egy pud = 16,38 kg) a szerző egy gyeszjátyna termését 26 pudban határozza meg.¹⁴

Véleményünk szerint Sztrumilin akadémikus számításaiba hiba csúszott, minek következtében igen alacsonynak ábrázolja a kievi orosz állam mezőgazdasági terméshozamát. Sztrumilin akadémikus az egy ekealjáról begyűjtött termény mennyiségét elosztotta az ekealját képező terület gyeszjátynáinak a számával, holott csak azt a földterületet kellett volna számításba vennie, amely az adott esztendőben termést szolgáltatott, azaz nem volt parlagon. Fentiek következtében a tényleges terméseredmények másfélszer vagy kétszer magasabbak lehettek annál az értéknél, amelyet Sztrumilin akadémikus

¹¹ Б. Д. Греков: Киевская Русь М. 1953. 40. 1.

¹² Памятники Русского права. М. 1951. 209. 1.

¹³ Egy csetverty = 209,91 l.

¹⁴ С. Струмиллин: К истории земледельческого труда в России. Вопросы экономики 1949. № 2. 50. 1.

meghatározott, azaz gyeszjátýinánként a 40—50 pud körül mozgott. Ez a terméseredmény egyébként majdnem, ill. teljesen megfelel az Oroszország központi területein a XVI. században elért termésátlagoknak.¹⁵

Megjegyzendő, hogy a Szttrumilin akadémikus által a kievi orosz állam idejére feltételezett alacsony terméshozam mellett lehetetlen lett volna még az egyszerű újratermelés megvalósítása is a földművelés területén, mivel a begyűjtött termény nem fedezte volna a fogyasztók természetes szükségleteit, valamint a gazdaság fenntartásával — vetés, állattartás stb. — kapcsolatos termésigényt.

Egy paraszti gazdaság (egy füst) — amennyiben földhasználata egy ekealjára terjedt — évenként átlagosan 8 gyeszjátýinát vetett be, amelyből 4 gyeszjátýina őszi, 4 gyeszjátýina pedig tavaszi vetés volt. Ha az őszi vetésűek (rozs) terméseredményét átlagosan gyeszjátýinánként 40—50 pudra tesszük, akkor egy ilyen gazdaság évenként átlagosan 160—200 pud őszi gabonát arathatott. Hozzávetőlegesen hasonló volt a tavaszi vetésűek terméseredménye is.

A paraszti gazdaság termésének alapvető része a szmerdnek és családjának természetes szükségleteit fedezte. A kievi orosz állam idején — a későbbi korok paraszti családjához mérve — egy paraszti család átlagosan hét főből állhatott.¹⁶ Ha a XIX. századból ismert, s a paraszti családokban szokásos fogyasztási normákat vesszük alapul, azaz 20 pud őszi, ill. tavaszi gabonára tesszük egy paraszti családtag fogyasztási normáját,¹⁷ akkor kiderül, hogy a szmerd családja évenként átlagosan 140 pud gabonát használt fel táplálkozás céljára. Egy ekealját kitevő földterület bevetéséhez hozzávetőlegesen 70 pudra volt szükség, gyeszjátýinánként 8 pudot tételezve fel. A termés egy részét a hiányzó gazdasági felszerelés pótlására, ill. állattartásra fordították. Végeredményben a korai orosz államban élő paraszt természetes szükségleteinek kielégítésére, továbbá az egyszerű újratermelés megvalósítására a termés kétharmadát használta fel. A fennmaradó — s az egyharmadnál kevesebbet kitevő — rész képezte a paraszti gazdaság terméktöbbletét. Ez a rész tette lehetővé a feudális szolgáltatások teljesítését, továbbá a feudalizmus idején lehetséges bővített újratermelés megvalósítását.

A terméktöbbletet eredményező földműves munka termelékenységi színvonala ösztönözte a feudális földbirtokos urakat arra, hogy saját földesúri gazdálkodásra térjenek át.

Itt elérkeztünk a korai orosz földműves népesség másik — zakupok néven ismert — csoportjához a problémájához. A zakupok élete és tevékenysége a feudális földesurak gazdaságához kapcsolódott.

A kievi orosz állam idején a forrásokban „grad”-oknak nevezett megerősített udvarházak képezték a feudális gazdaságok központjait. Az udvarházi erődtített települések — szinte szabályszerűen — a falvak által övezve, azok közelében, avagy közvetlenül a falvak területén helyezkedtek el. Az erődtített településeket mindig a természetes környezet által védelmezett helyeken

¹⁵ Н. Рожков: Сельское хозяйство в Московской Руси в XVI веке. Ученые записки Московского университета, вып. 26. М. 1899. 55—57. 1.

¹⁶ Л. Н. Мерес: Производство и потребление хлеба в крестьянском хозяйстве. Сб. Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. т. I. СПб. 1897. 74. 1.

¹⁷ Уо. 70. 1.

találjuk. Az erődített települések sok esetben szinte csodálatos mesterséges megerősítése a reáfordított munka hatalmas mennyiségéről tanuskodik.

Az erődített települések — udvarházak — területe nem nagy; az esetek többségében néhány ezer négyzetméter, s csak ritkán haladja meg a fél hektárt. Ekkora terület csupán a feudális udvar elhelyezkedését szolgálhatta. Az erődített települések belső elrendezését annak gazdasági és egyéb igényei szabták meg. Jellemző az egyes épületeknek az erődfallal párhuzamosan történő elhelyezése, továbbá az egyes épületek kapcsolata az erődítéssel. Az épületek végeredményben egységes erődítési, továbbá lakhelyül és gazdasági célokot szolgáló komplexumot képeztek.

Megjegyezni kívánjuk, hogy hasonló jellegűek a nyugat-európai középkori udvarházak, kastélyok is.¹⁸

Számos ilyen típusú erődített település területéről napvilágra került tárgyak különböző oldalról világítják meg e települések lakóinak életét. Igen gyakoriak a földműveléshez szükséges eszközök, továbbá a különböző kultúrnövények magvai. A Knyazsja-gorán hat ekéhez való ekevasat és csoroszlyát, néhány ekepapucsot, három ásót, három csákányt, mintegy húsz kapát, tizennyolc sarlót, öt kaszát, rozs-, köles-, hajdinakása és zabszemeket találtak.¹⁹ A Gyevics-gorai lelőhelyen hét ekepapucs és ekevas, nyolc kasza és négy sarló került elő.²⁰ Igen sok földműves szerszám volt a rajkovecki erődített településen, köztük négy ekevas és csoroszlya, tizenhárom széles ekepapucs, öt darab keskeny ekepapucs, száztizenhárom sarló, harminckét kasza, hat lapát, nagy mennyiségű búza, rozs, árpa, borsó, kender, mák, mustár- és uborkamag került elő.²¹ A kolodjásinszki erődített településről négy ekepapucs és ekevas, nyolc sarló, huszonegy kasza, három lapát és jelentékeny mennyiségű búza, rozs, árpa, borsó, köles, kender és mák került elő.²² A gorodszki erődített település lelete három ekepapucs, négy sarló, egy kasza és egy lapát.²³ A Sepetovka város melletti Gorodiscse faluban az 1957—1958 évek során végzett ásatások alkalmával tizenhat földmégmunkáló szerszám — ekevas és ekepapucs —, százhetvenegy sarló, hetvenhat kasza, harminckét lapát, továbbá nagy mennyiségű búza, rozs, zab, köles és borsószem került elő. Az ásatások 1959—1960. évi folytatása során ugyancsak földműves szerszámok és magvak kerültek napvilágra.²⁴ Földműves szerszámokat és kultúrnövényektől származó magvakat találtak egyéb erődített településeknél végzett ásatások során is. Úgy véljük, hogy az idézett példák eléggé meggyőzően bizonyítják azt, hogy a fenti erődített települések feudális udvarházai a földműves gazdaságok központjai voltak, és hogy az erődített települések lakóinak fő gazdasági tevékenységét a földművelés képezte.

A feudális földesúr gazdasága a függő helyzetben levő lakosság munkáján alapult. A szmerdek — amint láttuk — saját gazdasággal rendelkeztek s külön falvakban laktak, jóllehet feudális kötelezettségek terhelték őket, a feu-

¹⁸ *Агрικультура в памятниках Западного Средневековья*. М—Л. 1936. 107. 1.

¹⁹ *Н. Беляшевский*: Раскопки на Княжей Горе в 1891. К. 1892. 32—33. 1.

²⁰ *Архив Института археологии АН. СССР*. в Ленинграде, д. № 65. 1901. г.

²¹ *В. К. Гончаров*: Райковецкое городище. К. 1950. 144—146. 1.

²² *Р. А. Юра*: Древний Колодяжин. Автореферат кандидатской диссертации К. 1955. 9. 1.

²³ *А. Дмитриевская*: Звіт Городської експедиції за 1946. р. АП. т. I. К. 1949. Фонды Института археологии АН. УССР.

²⁴ *М. К. Каргер*: Отчеты о раскопках Галицко-Волынской экспедиции в 1957 и 1958. гг. Архив Института археологии АН. УССР.

dális földesúr gazdaságában teljesítendő robot avagy természetbeni szolgáltatás formájában.

A feudális földesúr udvarában a korai orosz lakosság más társadalmi csoportjai éltek, pl. a rabszolgák, bár a rabszolgáknak a termelésben betöltött szerepe meglehetősen korlátozott volt. Munkájukat elsősorban a feudális úr mindennapi életét körülvevő házimunkák során alkalmazták.

A feudális függésben levő lakosság csoportját képezték még a kézművesek, a rjadovicsok és a zakupok is. A „Ruszkaja Pravda” a zakupokat „rolejnij zakup” (ekés zakup) néven említi, utalva a földművelésben betöltött szerepükre.

A feudális úr udvarában és gazdaságában a fentiekén kívül megtaláljuk az uralkodó osztály képviselőit, a gazdaságok tulajdonosait; a nagy földesurakat, udvarnokait és más, a feudális hatalmi apparátust képező személyeket is.

A feudális földesúr udvarát lakó népesség szociális összetételét híven tükrözik a korai orosz erődített települések területén végzett ásatások során előkerült leletek, mindenekelőtt az erődített települések épületeinek elhelyezkedése, továbbá a helyiségekben talált felszerelési tárgyak.

A feudális földesúr udvarában élő népesség szociális összetételét a legvilágosabban a teljes egészében feltárt rajkovecki erődített település leletei tükrözik. Az ásatások egyébként fényt vetettek arra a tragikus végre is, amely 1241-ben, a tatár pusztítás nyomán bekövetkező tűzvész során érte a település lakóit. Lakóházak, gazdasági épületek, erődítmények maradványai, az életüket vesztett emberek és állatok csontjai, nagy mennyiségű különféle munkaeszköz, élelmiszertartalék, háztartási tárgy, ékszer és fegyver került napvilágra. Lényegében élénk tárult mindaz, ami az ellenséges támadás idején a településen található volt, ill. ami a talaj kultúrrétegében napjainkig fennmaradt.

A rajkovecki erődített településen huszonhárom, az árkot követő körben elhelyezkedő lakó- és gazdasági komplexumot találtak. A földsáncsal övezett és sorban elhelyezkedő lakó- és gazdasági épületek gerendából készültek. A középpontban félig földbe süllyesztett, elsősorban munkahely-rendeltetésű épületek helyezkedtek el. Ugyanitt volt a háziállatok karámja és a szénakazlak. A földsánc és az árok mögött, a megerősített térségen túl található a vasolvasztók és a fazekas égetőkemencék.

A lakó-gazdasági komplexumban — minden jel szerint — a családok külön-külön helyezkedtek el. A lakó-gazdasági épületek legtöbbszörében talált földműves szerszámok bizonyos mértékűen a lakosság elsősorban földműveléssel foglalkozott, és a korai orosz társadalom dolgozó rétegéhez tartozott.

Az erődített településen belül csupán egyetlen lakóépület vált ki a többi közül mind felépítését, mind berendezését tekintve. Ebből az épületből kard, sisak, buzogány került elő, mindez azonban olyan gazdagon díszítve, hogy inkább a hatalom jelképeként szolgálhatott, semmint fegyverként. Ugyanebből az épületből rézedény, brokát ruha maradványa, ezüst ékszer és a többi épületben talált mennyiséghez képest jelentős élelmiszertartalék került napvilágra. Minden jel szerint ez a lakóépület a gazdaság élén álló személyé volt, bár — feltehetőleg — nem magáé a feudális földesúré, az udvarház tulajdonosáé, mivel annak állandó jellegű itt-tartózkodásáról világosabban beszélő nyomok tanúsítottak volna (pl. több helyiség avagy olyan drága díszítmények, mint amilyenek a Knyazsja-gorán vagy a Gyevics-gorán található). A való-

ságot leginkább talán az a feltevés közelíti meg, hogy a rajkovecki erődített település gazdaságának élén az ó-orosz herceg-udvarnokok egyike állt helytartóként, s a földesúr herceg nevében ő irányította a gazdaságot és ő gyakorolta a lakosság feletti hatalmat.

Az udvarnokokon kívül az erődített településen éltek a földbirtok irányítását végző egyéb személyek is. Feltehetően az ő tulajdonukat képezték az olyan, viszonylag értékesebb tárgyak, mint pl. az ezüst nyakékek, fülbevalók, valamint a fegyverek (kardok és szablyák), amelyek az uralkodó osztály tagjainak és a hivatásos harcosok fegyverzetét képezték.

Az előbbiekből világosan következik, hogy a szmerdek saját gazdasággal rendelkező önálló termelőkként, különálló, egymástól független udvarokban éltek. A szmerdek gazdasági önállósága feltételezi az individuális állattartást is, a rajkovecki erődített település területén pedig közös karám és közös szénakazal állott. A legtermészetesebb tehát, ha a rajkovecki települést lakó földműves népességben a korai orosz állam másik társadalmi csoportját, a zakupokat sejtjük.

A korai orosz erődített települések földműves népességének a legtisztábban a rajkovecki település ásatási anyagában tükröződő életfeltételei teljesen megfelelnek azoknak a leírásoknak, amelyeket Vladimir Monomah „Usztav”-ja a Ruzskaja Pravda-ban tartalmaz a zakupok helyzetére vonatkozóan. A Ruzskaja Pravda e feljegyzései szerint a zakup a feudális földesúr gazdaságában dolgozik, az uraság látja el ekével és boronával, a zakup felel az uraság szerszámainak az épségéért; ha az eke vagy a borona a zakup hibájából elveszik, köteles megtéríteni azok értékét, ha viszont ez akkor történik, amikor a zakup az uraság parancsára távol volt, akkor a kárért nem felelős.²⁵ E cikkely olvasása közben akaratlanul is emlékezetünkbe idéződnek a korai orosz erődített települések lakóházaiban és gazdasági épületeiben talált földműves szerszámok és a viszonylag szegényes használati tárgyak.

A Ruzskaja Pravda meghatározza a zakupoknak az urasági állatállomány őrzésével kapcsolatos kötelességeit is.²⁶

A zakup teljes függőségben élt a földesúrtól s ez a függőség sok tekintetben a rabszolgához tette őt hasonlatossá. Sőt, a zakup rabszolgává is válhatott, ha szökési kísérleten érték.²⁷

A Ruzskaja Pravda szerint zakup csak két esetben távozható el a földesúr udvarából. Az egyik eset az, amikor a fejedelemez vagy a bíróhoz igyekezett, hogy panaszt tegyen urasága igazságtalan bánásmódja ellen, a másik eset pedig az, amikor útra kelt, hogy pénzre tegyen szert, feltehetően a földesúrnak járó adósságai megfizetésére.²⁸

Az elmondottakból következik, hogy a zakup állandóan a földesúr avagy a feudális udvart irányító személyiségek közelében tartózkodott. A zakupnak tehát a feudális földesúr udvarában kellett élnie.

A régészeti leletek igen lényegesek, mivel segítenek eligazodni az írásos forrásoknak a zakupokról szóló szerény adataiban. A lakoságnak ez a kategóriája — hosszas történeti viták után — végre konkrét vonásokat ölt, mivel a régészeti leletek meghatározott csoportja a zakupok lakóhelyének meghatározására, továbbá — a régészeti kutatások előrehaladásának mértékében —

²⁵ Правда Русская, т. I. М.—Л. 1940. 428. 1.

²⁶ Уо.

²⁷ Уо. 426. 1.

²⁸ Уо.

életük és tevékenységük mind több jelenségének megismerésére nyújt lehetőséget.

A zakup a korai orosz társadalom meglehetősen népes társadalmi csoportját képezte. Ezt bizonyítja az a nagy figyelem, amelyet a Ruzskaja Pravda e csoportnak szentel, de emellett szól azoknak az erődített településeknek a magas száma is, amelyek jelentős mértékben a zakup munkáján alapuló feudális gazdaságok központjait képezték. A feudális kizsákmányolás fokozódásával növekedett a zakupoknak a feudális gazdálkodásban betöltött szerepe. A termelők egy része elvesztette saját gazdaságát, és kénytelen volt a feudális földesúr szolgálatába állni.

A korai orosz társadalomban termelő munkát végzők között azonban mégsem a zakupok képviselték a döntő többséget, mint ahogy a termelés alapvető egységeit sem a földesúri gazdaságokban kell keresnünk. A korai orosz állam termelésében a döntő szerepet a saját gazdaságában dolgozó *paraszt, a szmerd játszotta*. A szmerdek művelték meg a föld túlnyomó többségét, a szmerdek szolgáltatták a termények zömét, a szmerdek képezték a termelők többségét. Állításunkat alátámasztja a korai orosz települések térképe, amelyen a szmerdek által lakott, *nem erődített települések túlnyomó többséget alkotnak*.

Megjegyzendő egyébként, hogy nem csupán számbeli fölényüknek köszönhető az a jelentős szerep, amelyet a szmerdek a korai orosz állam gazdasági életében játszottak, hanem döntő az, hogy a saját gazdasága megművelésén fáradozó szmerd tevékenysége gazdasági téren progresszívabb volt, mint a zakup munkája, melyet az utóbbi a feudális földesúr gazdaságában végzett. A feudális termelési mód feltételei mellett csupán a paraszti gazdaság biztosíthatta a munka termelékenységének növekedését. A jobbágyok által művelt földesúri gazdaságban semmi sem készítette a termelőket a termelés racionalizálására, több munka befektetésére. Marx ezzel kapcsolatban a következőképpen írt: „Pl. tegyük fel, hogy a földesúri robot eredetileg két nap volt hetenként. Ez a heti kétnapi robot azután állandósult, szokásjog vagy írott törvény által szabályozott állandó nagyság lett. De a hét többi napjának termelékenysége, amikor a közvetlen termelő magának dolgozik, változó nagyság, mely tapasztalatával együtt szükségszerűen fejlődik ... Itt tehát megvan a gazdasági fejlődés bizonyos lehetősége...”²⁹

A szmerd-paraszt érdekelve volt a termelés tökéletesítésében, abban, hogy erejét megfeszítve dolgozzék a gazdaságára fordított teljes munkaidő alatt. A feudális úr gazdaságában dolgozó zakupot viszont semmi sem ösztönözte arra, hogy növelje munkája termelékenységét. Tehát a feudális termelési mód mellett minél több termelő volt kénytelen a feudális földesúr gazdaságában dolgozni, ill. munkaidejének minél jelentősebb hányadát volt kénytelen a feudális földesúr gazdaságában eltölteni, annál lassabban tört magának utat a gazdasági fejlődés. A szmerd teljes munkaidejét a saját gazdaságában töltötte, s ezzel magyarázható az a viszonylag magas fokú gazdasági fejlődés, amelyet a korai orosz állam a mongol hódítást megelőzően elért.

²⁹ Marx : A tőke. III. köt. Bpest, Szikra. 1951. 860—861. l.

V. И. ДОВЖЕНОК

ВОПРОСЫ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТИ КРЕСТЬЯНСКОГО ТРУДА В ЭПОХУ РАННЕГО ФЕОДАЛИЗМА

Резюме

В предлагаемой статье автор сравнивает данные письменных источников и археологических находок относительно русского крестьянства эпохи раннего феодализма.

Автор устанавливает, что все увеличивающиеся в числе данные археологии делают существенно более точными установления письменных источников о двух больших группах феодального русского крестьянства, о смердах и закупках.

Данные археологии свидетельствуют в первую очередь о производственно-технических возможностях смердов и закупов, о тех возможностях, которые сделали возможной эксплуатацию упомянутых групп производителей.

Автор констатирует, что руководящая роль в феодальном сельскохозяйственном производстве принадлежала в первую очередь работающим в собственном хозяйстве смердам, которые, правда, также несли повинности помещикам, однако все-таки были гораздо более заинтересованными в работе на собственной земле, чем другой значительный слой русского крестьянства, закупы, которые работали в хозяйстве помещика и только в пользу помещика.

Согласно автору экономические и производственные возможности смердов не были одинаковыми, что привело к известному расслоению среди смердов. В то же время имущественное положение закупов, отражающее их социальное положение, являлось гораздо более однородным, хотя и среди закупов можно наблюдать имущественное расслоение.

Наблюдения автора в отношении крестьянского и помещичьего хозяйства приводят к результату, что согласно данным хозяйство крестьян-смердов оказалось в эпоху раннего феодализма более прогрессивным, чем помещичье хозяйство.]

V. I. DOVGÉNOK

LES PROBLÈMES DE LA PRODUCTION DE TRAVAIL PAYSAN AU HAUT FÉODALISME

Résumé

Dans son étude l'auteur fait une comparaison entre les données des sources écrites et celles fournies par les trouvailles archéologiques, données qui se réfèrent à la paysannerie russe au haut féodalisme.

Il constate que les documents présentés en abondance par l'archéologie rendent essentiellement plus précises les constatations qu'on trouve dans les sources par rapport aux deux grands groupes de la paysannerie russe: aux smerdes et aux zakoups.

Les documents archéologiques font témoignages, tout d'abord, des possibilités qui s'ouvrirent devant les smerdes et les zakoups dans le domaine de la technique de production, possibilités qui permirent l'exploitation des groupes producteurs susmentionnés.

Quant à la production agricole féodale l'auteur constate que le rôle dirigeant y revenait aux smerdes, encore, qu'ils s'acquittaient des prestations au seigneur, quant à leur travail, ils y était de beaucoup plus intéressés que ne l'était l'autre couche importante de la paysannerie russe, le zakoup qui ne travaillait que dans l'économie du seigneur et uniquement pour celui-ci.

L'auteur affirme que les possibilités économiques et de production étaient différentes au sein de la couche smerde, fait qui se trouvait à l'origine de sa différenciation. L'état de fortune reflétant les conditions sociales des zakoups s'avérait beaucoup plus homogène, bien que chez eux la différenciation des biens ait été également observable.

Les constatations que l'auteur de l'étude fait en connexion avec les exploitations paysannes et seigneuriales arrivent à conclure que l'exploitation paysanne-smerde se révélait au haut féodalisme plus progressive que celle seigneuriale.